

JOHANNES COCCEJUS

**PORTRET VAN EEN ZEVENTIENDE-EEUWS
THEOLOOG OP OUDE EN NIEUWE WEGEN**

DR. W.J. VAN ASSELT

UITGEVERIJ J.J. GROEN EN ZOON

Heerenveen 1997

CIP-GEGEVENS

Asselt, W.J. van

Johannes Coccejus : Portret van een zeventiende-eeuws theoloog op oude en nieuwe wegen /
W.J. van Asselt. - Heerenveen : Groen.

Met lit.opg., reg.

ISBN 90-5030-546-6 (W)

NUGI 631

Trefw.: Johannes Coccejus, theologie

Ontwerp omslag: Theresia Koelewijn

Foto omslag: Iconografisch Bureau

Kerkhistorische Monografieën.

Onder redactie van Dr. O.J. de Jong, Dr. J. van Oort en Dr. W. van 't Spijker.

De serie Kerkhistorische Monografieën behandelt figuren en thema's uit de kerkgeschiedenis
van de begintijd tot heden.

Opgenomen worden monografieën - waaronder vertaalde werken en dissertaties - die
wetenschappelijk verantwoord zijn en leesbaar voor een brede kring van geïnteresseerden.

Deel 1: Dr. H.J. Selderhuis, Huwelijk en echtscheiding bij Martin Bucer

Deel 2: Dr. Antonie Vos Jaczn., Johannes Duns Scotus

Deel 3: Dr. G.J. Mink, Op het tweede plan

Deel 4: Dr. C. van Sliedregt, Calvijns opvolger Theodorus Beza

Deel 5: Dr. H.G. Schipper, Paus en ketters

Deel 6: Dr. W.J. van Asselt, Johannes Coccejus

ISBN 90-5030-546-6 (W)

© 1997 UITGEVERIJ J.J. GROEN EN ZOON BV - HEERENVEEN

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd, opgeslagen in
een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze,
hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUDSOPGAVE

Inhoudsopgave	I
Woord vooraf	1
I Bremen	5
<i>De stad Bremen</i>	5
<i>Het gymnasium illustre te Bremen</i>	6
<i>De familie Cock</i>	7
<i>De familie Deichmann</i>	9
<i>Het gezin van Coccejus</i>	10
<i>De eerste schooljaren</i>	12
<i>Studie aan het gymnasium illustre</i>	13
<i>Studie te Franeker</i>	15
<i>Hoogleraar filologie te Bremen</i>	20
II Franeker	23
<i>Benoeming tot hoogleraar oosterse talen te Franeker</i>	23
<i>Coccejus als bestuurder</i>	27
<i>Hoogleraar theologie</i>	29
<i>Een hoogtepunt: de verschijning van de Summa doctrinae de foedere et testamento Dei (1648)</i>	31
<i>Een epigram van Coccejus</i>	32
III Leiden	35
<i>Benoeming tot hoogleraar</i>	35
<i>De inaugurele rede van 1650</i>	37
<i>De eerste jaren te Leiden (1650-1656)</i>	39
<i>Coccejus als polemicus</i>	41
<i>bestrijding van de Socinianen (1656-1657)</i>	41
<i>Rooms-katholieke tegenstanders (1657-1658)</i>	44

<i>Twee opvallende contacten met de Duitse adel (1657-1658)</i>	47
<i>Internationale contacten</i>	49
<i>Kerend getij</i>	51
<i>Het conflict over de sabbat (1656-1660)</i>	52
<i>Rector magnificus (1659-1660)</i>	57
<i>Hebraica veritas: het debat met Isaïc Vossius (1660-1662)</i>	59
<i>Het eerste conflict met Samuel Maresius (1662-1663)</i>	61
<i>Een tweede botsing met Maresius (1668-1669)</i>	64
<i>Het conflict met Gisbertus Voetius over de rechtvaardiging (1665-1668)</i>	68
IV Hora ruit	77
<i>Frustraties</i>	71
<i>Moeite met het ouder worden</i>	72
<i>Andere beslommeringen</i>	74
<i>Over preken en disputeren</i>	76
<i>Het einde nabij?</i>	78
<i>Heimwee naar het rijk van God</i>	80
<i>Het lexicon eindelijk voltooid</i>	82
<i>Ziekte en heengaan</i>	85
<i>De auctiecatalogus van Coccejus' bibliotheek</i>	86
<i>De mens Coccejus</i>	89
Deel Twee – Hoofdpijnen van Coccejus' theologie	93
V Verkenning	95
<i>Inleiding</i>	95
<i>Wat is foederaaltheologie?</i>	95
<i>Bijbelse theologie?</i>	97
<i>De bakermat van de foederaaltheologie</i>	98
<i>Coccejus in veelvoud</i>	103
<i>Voorloper van de verlichting?</i>	104
<i>Voorloper van Karl Barth?</i>	108
<i>Theoloog van de Heilige Geest?</i>	110
<i>Probleemstelling</i>	111

VI De bronnen	115
<i>Inleiding</i>	115
<i>De Summa Doctrinae: 'classic' van de foederaaltheologie</i>	115
<i>De Summa theologiae ex scripturis repetita</i>	117
<i>De Aphorismi en andere disputaties</i>	118
<i>Verhouding dogmatiek en exegese</i>	118
<i>Kern en opzet van de Summa doctrinae</i>	119
<i>Het verbond in het algemeen</i>	120
<i>Het werkverbond</i>	121
<i>De leer der afschaffingen</i>	122
<i>Het genadeverbond</i>	122
<i>Het eeuwig verdrag</i>	123
<i>Geloof en zekerheid</i>	124
<i>Het onderscheid tussen de kerk in het Oude en Nieuwe Testament</i>	125
<i>De sacramenten</i>	127
<i>De persoonlijke heiliging</i>	127
<i>De laatste dingen</i>	128
<i>De heilshistorische dynamiek in de Summa Doctrinae</i>	130
<i>Methodische inconsistentie bij Coccejus?</i>	130
<i>De godsleer</i>	131
<i>De leer der besluiten</i>	133
<i>De scheppingsleer</i>	133
<i>De predestinatieleer</i>	135
<i>Verkiezing en verwerping</i>	136
<i>Het object der predestinatie</i>	138
<i>Heilsgeschiedenis en heilsorde</i>	139
<i>Slotopmerkingen</i>	141
VII Coccejus en de filosofie	143
<i>Een filosofische nitwii?</i>	143
<i>Was Coccejus ramist?</i>	145
<i>Coccejus over Descartes</i>	147
<i>Een beruchte paragraaf in de Ultimis Mosis Considerationes (1650)</i>	150
<i>Een passage in de Summa Theologiae (1662)</i>	151
<i>Een brief aan L. Tronchinus (1669)</i>	153

<i>De alliantie tussen coccejansen en cartesianen</i>	154
<i>Geen gesloten fronten</i>	156
<i>Descartes en de gereformeerde orthodoxie</i>	157
<i>Coccejus en de gereformeerde scholastiek</i>	159
<i>Het oude en nieuwe onderzoek van de scholastiek</i>	160
<i>Evaluatie</i>	162
VIII Een grote symfonie over de Heilige Schrift	165
<i>Een hartstochtelijk exegeet</i>	165
<i>De helderheid van de Schrift</i>	167
<i>Definitie van de helderheid van de Schrift en de consequenties daarvan</i>	170
<i>Coccejus' hermeneutische grondregel</i>	172
<i>De leer der wettige gevolgtrekkingen</i>	174
<i>De perspicuitas garandeert leerstellige continuïteit</i>	176
<i>Vertolkers en vertalingen</i>	177
<i>Wat is een leraar der kerk?</i>	178
<i>Profetie</i>	179
<i>Typologie</i>	180
<i>Het fundament van de Schrift</i>	181
<i>Oude en nieuwe wegen in Coccejus' hermeneutiek</i>	183
IX 'Het zinsverband van Gods verbond' – over de leer der verbonden	187
<i>Inleiding en probleemstelling</i>	187
<i>De terminologie</i>	188
<i>De relatie tussen werkverbond en genadeverbond</i>	192
<i>De plaats van het werkverbond in het systematische werk van Coccejus</i>	193
<i>De belangrijkste theologische aspecten van het werkverbond</i>	195
<i>Een voorlopige peiling</i>	201
X 'De verdwijning nabij' – over de leer der afschaffingen	203
<i>Korte beschrijving van de abrogatieleer</i>	203
<i>Wat bedoelde Coccejus met de term 'afschaffing'?</i>	205
<i>Heilshistorie of heilsorde?</i>	206
<i>Analogie tussen heilshistorie en heilsorde</i>	207
<i>Pneumatologisch perspectief</i>	208
<i>Universeel of particulier?</i>	210

XI 'Alsof Hij met de Vader had gesmoesd' – over de leer van het eeuwig verdrag	213
<i>Inleiding</i>	213
<i>Historische achtergrond</i>	214
<i>Het schriftbewijs</i>	215
<i>De Vader in het eeuwig verdrag</i>	217
<i>Christus de Tweede Adam</i>	217
<i>De Heilige Geest in het eeuwig verdrag</i>	219
<i>Voor wie is Christus borg geworden?</i>	220
<i>Het eeuwig verdrag in relatie tot de verkiezing</i>	222
<i>Verkiezing en verbond</i>	224
<i>Het eigensoortige van Coccejus' verkiezingsleer</i>	225
XII 'Hoop op betere tijden' – over Gods rijk en de kerk	229
<i>Uw Koninkrijk kome!</i>	229
<i>Eschatologische perspectieven in de rijksleer</i>	231
<i>Coccejus' periodenleer</i>	232
<i>De zeven perioden van het Rijk</i>	234
<i>De heerlijke staat der kerk en de eindtijd</i>	236
<i>Eschatologische perspectieven in de ecclesiologie</i>	238
<i>Was Coccejus chiliast?</i>	239
<i>De antichrist</i>	241
<i>De plaats van Israël in de eindtijd</i>	243
<i>Persoonlijke eschatologie</i>	244
<i>Typering en evaluatie</i>	245
XIII 'Hij is het, die ons Zijn vriendschap biedt' – over de vriendschap van God	247
<i>Coccejus' spiritualiteit</i>	247
<i>Geen protestants geschiedenisfilosoof</i>	248
<i>Geen voorloper van Karl Barth</i>	248
<i>Pleidooi voor een pneumatologische interpretatie</i>	249
<i>Vriendschap als Gods initiatief</i>	250
<i>Vriendschap in bijbel en traditie</i>	251
<i>Korte geschiedenis van de vriendschap met God</i>	254
<i>De gelovigen als vrienden van Christus</i>	255
<i>Samenvatting</i>	259

XIV De erfenis van Coccejus	261
<i>Een theoloog op oude en nieuwe wegen</i>	261
<i>Iets over het latere coccejanisme</i>	262
'Leidse' of 'groene' coccejanen.....	263
'Ernstige' coccejanen.....	265
Leidse 'toleranten'.....	268
<i>Politieke tegenstellingen tussen coccejanen en voetianen</i>	270
<i>Een come-back voor Coccejus?</i>	272
<i>Politieke invloed en maatschappelijke context</i>	274
<i>De politieke filosofie van het staatsverdrag</i>	274
<i>De rechtsfilosofie van de zeventiende eeuw</i>	276
<i>Het contract-denken van het vroeg-kapitalisme</i>	276
<i>Evaluatie</i>	277
<i>Coccejus nu</i>	278
Gebruikte afkortingen	281
Lijst van gebruikte bronnen en literatuur	283
I. <i>Primaire bronnen</i>	283
a. Werken van Johannes Coccejus.....	283
b. Overige bronnen.....	284
II. <i>Secundaire literatuur</i>	286
Register van personen	295

WOORD VOORAF

Dit boek over Johannes Coccejus verschijnt in een reeks getiteld 'kerkhistorische monografieën'. Letterlijk betekent het woord monografie 'een verhandeling over één onderwerp'. Het bijvoeglijk naamwoord 'historisch' geeft aan dat we niet kunnen volstaan met een louter systematische uiteenzetting van Coccejus' theologie. Om deze theologie te kunnen plaatsen en haar ontwikkeling doeltreffend te kunnen beschrijven, is het van belang een tijdsbeeld te schetsen. Ondanks het feit dat de biografie en theologie van Coccejus nauw met elkaar samenhangen, heb ik toch gekozen voor een tweedeling, bestaande in een biografisch en systematisch gedeelte. Het biografisch deel staat daarbij voor een groot gedeelte in dienst van de systematische uiteenzetting van zijn theologie.

Elke biografie berust op een keuze van feiten. Deze keuze weerspiegelt in de meeste gevallen de belangstelling van de biograaf. Omdat ik mij in de biografische schets voornamelijk heb laten leiden door de correspondentie van Coccejus – een tot nu toe vrijwel onontgonnen terrein in het Coccejus-onderzoek¹ – komt er nog een complicerende factor bij, namelijk Coccejus' eigen interpretatie van de gebeurtenissen van zijn tijd. Wegens het engagement dat daarin naar voren komt, zijn Coccejus' brieven als spiegel van de realiteit subjectief gekleurd. Toch kan dit engagement positief worden benut. Vanuit Coccejus' correspondentie valt er soms een nieuw en verrassend licht op de totstandkoming, inhoud en intentie van zijn publicaties.

In de staats- en universiteitsbibliotheek van Bremen bevinden zich meer dan vierhonderd autografen van Coccejus' correspondentie. Dr. Armin Hetzer, hoofd van de afdeling 'Handschriften/Rara' aldaar, was zo vriendelijk mij deze ter inzage te geven. De meeste daarvan liet Coccejus' zoon in druk verschijnen door ze op te nemen in zijn uitgave van de verzamelde werken van zijn vader. Door bestudering van deze brieven krijgen we niet alleen een duidelijk beeld van de mens Coccejus achter diens indrukwekkende geleerdheid, tevens geven deze brieven een aanvulling op en meer kleur aan het beeld, dat wij van de samenleving, van de kerk en van het academische leven in de zeventiende eeuw hebben. Kortom: door deze lange biografische 'aanloop' zal de lezer wellicht meer smaak krijgen om de systematische uiteenzetting van Coccejus' theologie op de voet te volgen.

Sommige lezers zullen met gemak kunnen constateren dat een aantal zaken dat in dit boek naar voren gebracht wordt niet nieuw is. In 1988 verscheen mijn proefschrift *Amicitia Dei. Een onderzoek naar de structuur van de theologie van Johannes Coccejus (1603-1669)*. Het boek dat thans voor u ligt is – afgezien van het biografische deel – voor een groot gedeelte een bewerking en herziening van dit proefschrift. De pneumatologische interpretatie van Coccejus' theologie, die ik toen heb voorgesteld, ben ik echter trouw gebleven. Maar

¹ Een uitzondering moet hier gemaakt worden voor de briefwisseling tussen Coccejus en Buxtorf jr, die door E. Staehelin besproken is. Zie E. Staehelin, 'Der Briefwechsel zwischen Johannes Buxtorf II und Johannes Coccejus', in *Theologische Zeitschrift* 4 (1948), 372-391. De brieven van Coccejus' hand werden door zijn zoon Johannes Henricus gepubliceerd in Tomus VI van de *Opera Omnia*, Amsterdam 1673 [voortaan geciteerd als Epist.]. De meeste aan Coccejus gerichte brieven werden door zijn zoon later gepubliceerd in de Tomus Alter van de *Opera Anekdotica Theologica et Philologica*, divisa in duo volumina, Amstelodami 1706 [voortaan geciteerd als Epist. Op. An.].

meer dan toen teken ik Coccejus nu als een theoloog op oude én nieuwe wegen in de theologie. Uit deze typering kan worden opgemaakt dat het naar de oordeel van de schrijver onjuist is om Coccejus uitsluitend voor te stellen als een verlicht denker in de geest van Descartes. Omgekeerd is het ook onjuist om hem geheel binnen het kader van de traditionele gereformeerde orthodoxie te plaatsen. Coccejus wilde orthodox zijn, maar van een andere snit dan zijn grote tijdgenoot Gisbertus Voetius. Evenals zijn Utrechtse ambtgenoot drong Coccejus aan op een leven gestempeld door de 'praktijk der godzaligheid', maar zijn vroomheid had toch een andere klank en kleur. Deze stond niet zozeer in het teken van de precisie, maar van de vrijheid. Zijn nadruk op het leven in de tijd, zijn optimistische toekomstverwachting ten aanzien van de geschiedenis, zijn pleidooi voor verdraagzaamheid en pluriformiteit in de protestantse kerken verbinden hem met de nieuwe tijd. Op zijn wijze vatte Coccejus het oude samen en bereidde hij het nieuwe voor.

In Coccejus' leven kunnen drie belangrijke perioden worden aangewezen, die mede gestempeld werden door het theologisch klimaat van de steden waarin hij tijdens deze perioden leefde en werkte. Dit waren achtereenvolgens Bremen (1603-1636), Franeker (1636-1650) en Leiden (1650-1669). Deze drie belangrijkste fasen van zijn leven bepalen ook de indeling van de hoofdstukken in het biografische deel van dit boek.

Omdat het Latijn in de toenmalige academische wereld de schrijf- en spreektaal was, zal men enigszins van deze taal op de hoogte moeten zijn om de in het systematische gedeelte gebruikte terminologie te kunnen volgen. Om de lezer niet geheel af te schrikken heb ik de Latijnse begrippen, boektitels en citaten in de hoofdtekst vertaald en deze vertaling tussen ronde haakjes achter de betreffende boektitels en citaten geplaatst. Voor het overige is het gebruik van het Latijn beperkt tot de voetnoten. Deze zijn voornamelijk bedoeld als verantwoording van mijn opmerkingen in de hoofdtekst en soms als handreiking voor verdere informatie over een bepaald onderwerp. Bij citaten uit de Bijbel werd gebruik gemaakt van de vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap (1951). Tenslotte: in tegenstelling tot wat de nieuwe spelling voorschrijft handhaaf ik de oude spelling van het woord 'kerkeraad' in plaats van 'kerkenraad'. Prof. dr. J. van den Berg heeft erop gewezen dat men vóór ongeveer 1800 wel 'kerkenraad' schreef, maar dat was een genitiefvorm, terwijl het in de nieuwe spelling een meervoudsvorm is, hetgeen inhoudelijk per definitie onjuist is: het gaat om de raad van één lokale kerk.

Mijn speciale dank gaat uit naar dr. Jacob van Sluis, die bereid was om het gehele manuscript kritisch door te lezen. Zijn deskundigheid op het gebied van de biografie heeft mij behoed voor enkele onkritische interpretaties van het bronnenmateriaal. Mijn dank geldt tevens drs. Theo C. Bakker, die zeer behulpzaam was bij het gereedmaken van de tekst-layout en de heer G. van der Poel te Herkingen, vader van een van mijn studenten, die het manuscript grondig heeft gecorrigeerd. Ook de heer C. Nieuwenhuizen, Ned. Herv. predikant te Oosterhout (NBr), verdient speciale vermelding vanwege het feit dat hij mij op de speurtochten door Bremen, Franeker en Leiden trouw terzijde stond.

Ik draag dit boek op aan mijn vrouw Marian, die naar eigen zeggen nu al meer dan vijftig jaar met mij en Coccejus door het leven gaat. Door haar heb ik ondermeer de betekenis van de spreuk 'amicus certus in re incerta cernitur' (een betrouwbare vriend leert men in een hachelijke situatie kennen) leren verstaan².

Ede, 24 februari 1997.

² Ennius bij Cicero, De amicitia 17, 64.

BREMEN

De stad Bremen

Op 9 augustus 1603 (nieuwe stijl) zag Johannes Coccejus het levenslicht in Bremen, een oude Hansestad gelegen aan de rivier de Weser. Wanneer men de geografische ligging van deze stad bestudeert, valt onmiddellijk haar verbinding met de Noordzee op. Wie in een havenstad opgroeit en dagelijks schepen uit andere en soms verre landen ziet komen en gaan, zal zijn leven lang de indruk van deze beelden bij zich dragen. Wellicht zal iemands persoonlijkheid mede hierdoor gevormd worden en zal men op veel zaken een ruimer blik hebben dan iemand die opgroeit in een besloten gemeenschap.

Veel trekken in de persoon en de theologie van Johannes Coccejus zouden aldus verklaard kunnen worden. Tegelijkertijd beseft men het betrekkelijke van een dergelijke verklaring. Andere en misschien belangrijker factoren speelden een rol bij de vorming van de boeiende theologische persoonlijkheid, die hij geweest is. Zo kan ook het feit, dat de stad Bremen in godsdienstig en staatkundig opzicht van oudsher een relatief zelfstandige positie innam, van belang zijn geweest voor het geestelijke klimaat waarin Coccejus opgroeide. Een vluchtige blik op de geschiedenis van de stad aan de Weser kan dit vermoeden illustreren.

Reeds in 804 werd te Bremen een bisdom gevestigd, dat in 848 tot aartsbisdom werd verheven na samenvoeging met het bisdom van Hamburg. Bremen was ook de woonplaats van de aartsbisschop Ansgar (801-865), die wel 'de apostel van het Noorden' genoemd wordt. Zijn zendingswerk onder Denen en Zweden legde de grondslag voor de vestiging van het christendom in Scandinavië. De reformatie te Bremen begon in 1522 met de prediking van de uit Antwerpen gevluchte, augustijner monnik Hendrik van Zutphen, die reeds in 1508 te Wittenberg had gestudeerd. De raad der stad begunstigde de hervorming en benoemde in 1547 Albert Hardenberg, een vriend van de Poolse reformator Johannes à Lasco, tot domprediker. Toen hij in 1555 met een luthers predikant in conflict raakte over de avondmaalsleer, vond hij steun bij de overheid. Toen echter daarna van verschillende kanten druk werd uitgeoefend en Christiaan III van Denemarken dreigde met opzegging van de tolvrijheid voor Bremen in Sont en Belt, moest hij in 1561 uitwijken. Het lutheranisme leek zich in Bremen te kunnen handhaven. Lang bleef deze situatie echter niet bestaan, omdat het calvinisme in Bremen steeds meer de overhand kreeg, eerst in de vorm van een kryptocalvinisme, later als officiële belijdenis.

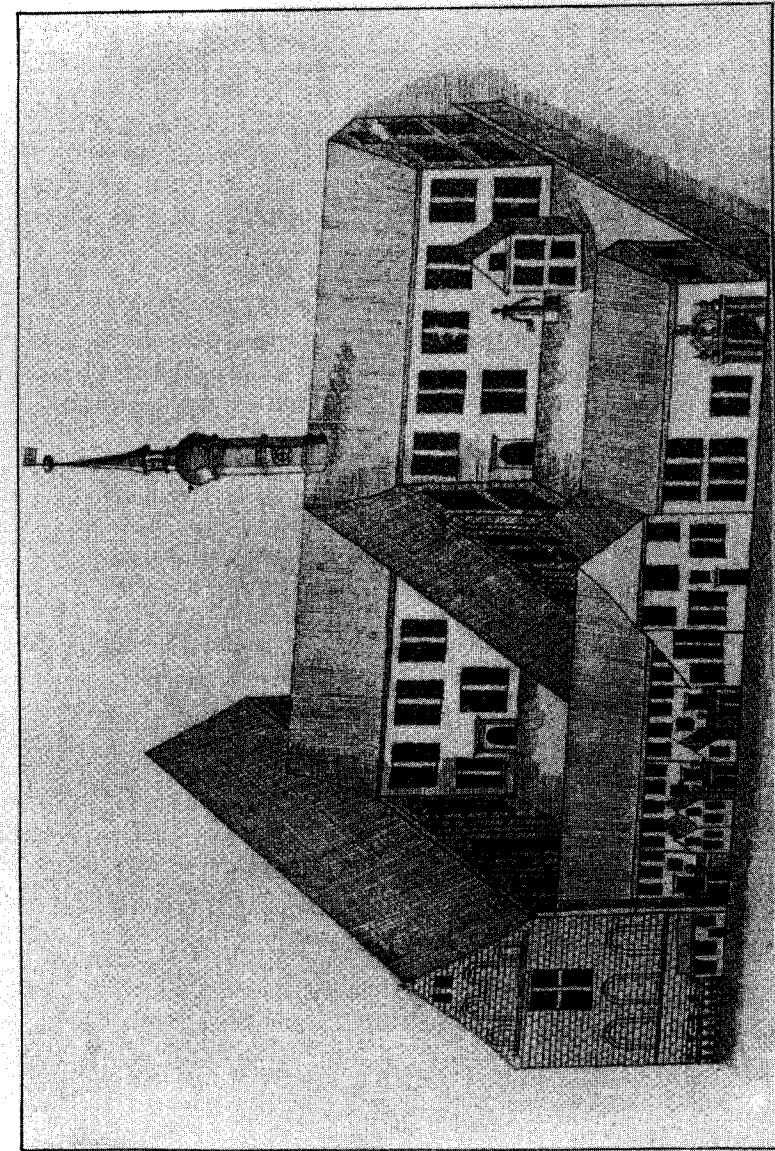
Vooraf de komst in 1583 van Christoph Pezel (1539-1604) naar Bremen is in dit opzicht van beslissende betekenis geweest¹. Onder leiding van deze predikant kwam in 1595 de *Consensus Bremensis* tot stand, een confessie in gereformeerde geest, die tot 1784 door alle predikanten van de stad ondertekend moest worden.

¹ Zie J. Moltmann, *Christoph Pezel (1539-1604) und der Calvinismus in Bremen* [Hospitium Ecclesiae. Forsch. z. bremischen Kirchengeschichte 2], Bremen 1958.

Het gymnasium illustre te Bremen

Hoewel de kerk in organisatorisch opzicht naar luthers model was ingericht – tot 1656 kende men superintendenten – werd het onderwijs door Pezel op gereformeerde grondslag georganiseerd. In het jaar 1585 kreeg het in 1528 gestichte *paedagogium* of Latijnse school, welke door haar rector, de Vlaming Johannes Molanus, naam had gemaakt, de status van een *gymnasium illustre*. In 1610 werd onder leiding van Matthias Martini (1572-1630) het onderwijs aan het gymnasium gereorganiseerd naar het voorbeeld van de hogeschool te Herborn, waar Martini voorheen werkzaam was geweest². In de twee hoogste klassen van het gymnasium werd onderwijs op universitair niveau gegeven, dat onder verantwoordelijkheid van hoogleraren viel. Het bestaande *paedagogium* werd uitgebreid tot een *schola publica*, terwijl in de hoogste afdeling van het gymnasium in vier faculteiten onderwijs werd gegeven. Door deze aanpassing aan het universitaire onderwijs was het tevens voor Nederlandse studenten uit de provincie Groningen mogelijk geworden om in Bremen te studeren, voorzover zij hun studie aan de Groninger universiteit nog niet hadden voltooid. Dat de (gedeeltelijke) universitaire status van het gymnasium te Bremen later ook door Nederlandse universiteiten werd erkend, blijkt uit de richtlijnen, die door de senaat van de Groninger academie opgesteld werden voor in het buitenland verblijvende studenten. Hierin worden Leiden, Franeker en Bremen op één lijn gesteld³.

Toch kan men vanwege het feit dat het gymnasium geen keizerlijk privilege had en dus geen universitaire graden kon verlenen, niet spreken van een universiteit in de volle zin des woords. Dit neemt niet weg dat het onderwijs te Bremen van hoog niveau was. Daarvan getuigen in ieder geval de kwaliteiten van Martini, die als *rector perpetuus* (permanent rector) een sterk stempel op het onderwijs in Bremen zette. De gereformeerde theologie, die in de zeventiende eeuw aan de Bremer school werd onderwezen, droeg een eigen karakter. Ondanks confessionele verwantschap met de gereformeerde kerk in Nederland werden in theologisch opzicht, zoals we nog zullen zien, eigen accenten gelegd. Wellicht werd dit eigen karakter van de Bremer school mede bepaald door de overwegend lutherse omgeving. Deze lutherse omgeving kon echter ook als een bedreiging van de zelfstandige positie van stad en academie ervaren worden. Men identificeerde zich daarom met het volk Israël, dat niet zonder gevaar het beloofde land was binnengetrokken. Vandaar dat het zegel van het gymnasium een rechtopstaande gouden leeuw te zien geeft, met in de rechter klauw de zilveren stadssleutel en in de linker een opengeslagen Bijbel. Op de beide bladzijden staat de tekst van Jozua 1:8 uit de Vulgaat: 'Ne discedat liber iste legis ex ore tuo; sed mediteris de eo interdiu et noctu' (Dit boek der wet mag niet wijken uit uw mond, maar overpeins het dag en nacht)⁴. Coccejus refereerde in zijn brieven meer dan eens aan deze zinspreuk en meldde dat dit devies hem mede tot zijn arbeid had geïnspireerd. Het gymnasium was gevestigd in een voormalig dominicaner klooster in de Catharinenstrasse, op welke plaats thans een modern

Das ehem. Catharinenkloster in der Sögestr. Stich von Seimbach 1740

Het gymnasium te Bremen

² Zie G. Menk, *Die Hohe Schule Herborn in ihrer Frühzeit (1584-1660). Ein Beitrag zum Hochschulwesen des deutschen Calvinismus im Zeitalter der Gegenreformation*, Frankfurt 1975, 183-187.

³ RA Groningen, Archief van de senaat, fol. 10, 2v.

⁴ Zie H. Entholt, 'Das Gymnasium in Bremen und seine Lehrer', in: *Festschrift zur Vierhundertjahrfeier des Alten Gymnasiums zu Bremen 1528-1928*, Bremen 1928, 9-19.

winkelcentrum is verzezen. In de achttiende eeuw geraakte de academie door de opkomst van andere universiteiten in het noorden van Duitsland in verval.

De familie Cock

Johannes Coccejus was telg uit een voornaam patriciërs- en regentengeslacht, dat van oudsher te Bremen woonachtig was. Zijn vader, Timman Cock [soms Coch] werd geboren op 27 september 1573 te Bremen en was vanaf 1595 tot aan zijn dood op 8 juli 1637 secretaris van de stad Bremen. Zijn moeder heette Elisabeth (Ilse) Baken en stamde uit een handwerkersfamilie, waaronder zich eveneens leidinggevende personen bevonden. Johannes was niet hun eerste kind. Twee jaar voor zijn geboorte, op 1 juli 1601, had Ilse Baken reeds het leven geschonken aan een zoon Gerhard. De beide broers groeiden samen op en dit schiep een levenslange, hechte band tussen hen. Ook toen Johannes en Gerhard hun vaderstad hadden verlaten, bleven zij met elkaar corresponderen. Johannes stuurde zijn boeken naar Gerhard op en vroeg hem om zijn oordeel. Regelmatig bezochten zij elkaar en ondernamen gemeenschappelijke reizen.

De twee gebroeders ontwikkelden zich in verschillende richting. Gerhard studeerde aan het gymnasium te Bremen rechtswetenschap en zette deze studie voort aan de universiteiten van Rostock (1622), Keulen en Frankfurt aan de Oder. Nadat hij in 1628 te Straatsburg tot doctor in de rechtswetenschap was gepromoveerd, werd hij in 1630 tot hoogleraar aan het *gymnasium illustre* te Bremen benoemd. Een aanstelling tot hoogleraar rechtswetenschap te Leiden (1640) wees hij van de hand vanwege een benoeming in de senaat van Bremen. Op politiek gebied was hij bijzonder actief. Na zijn benoeming tot raadsheer van de stad Bremen in 1640 betoonde hij zich een bekwaam diplomaat en succesvol onderhandelaar bij de vredesbesprekingen van 1644-1646 in Osnabrück en Münster, die het einde van de dertigjarige oorlog inluiden⁵. Mede door zijn toedoen werd het voortbestaan van Bremen als vrije Duitse rijksstad verzekerd en werden plannen van Zweden om Bremen te annexeren verhinderd. Op 1 juni 1646 ondertekende keizer Ferdinand III in Linz aan de Donau een als 'Linzer Diplom' bekend geworden oorkonde, die Bremen tot vrije rijksstad verhief. Deze gebeurtenis werd in 1996 door de stad Bremen herdacht als 'Gründungsakt' van de stadstaat Bremen, die tegenwoordig onder de naam 'Freie Hansestadt Bremen' het kleinste van de zestien Duitse 'Bundesländer' vormt⁶.

Na een conflict met enkele politieke tegenstanders in de senaat van Bremen, legde Gerhard zijn ambt neer en accepteerde hij in 1654 een benoeming tot hoogleraar in de rechtswetenschap aan de universiteit van Groningen. Toen hij in 1660 te Bremen verbleef ter voorbereiding van het huwelijk van zijn zoon, overleed hij op 27 juli onverwacht aan hevige buikkrampen, 59 jaren en 27 dagen oud. Deze zoon van Gerhard, Hermannus Coccejus, had theologie gestudeerd te Groningen en Leiden, waar hij bij zijn oom Johannes in huis woonde⁷. Na zijn studie werd hij predikant aan de Liebfrauenkirche te Bremen⁸.

⁵ Zie H.W. Rotermund, *Lexicon aller Gelehrten die seit der Reformation in Bremen gelebt haben, nebst Nachrichten von geborenen Bremern, die in anderen Ländern Ehrenstellen bekleiden*. Erster Theil, Bremen 1818, 77-78.

⁶ Zie W. Kloos, *Bremer Lexikon. Ein Schlüssel zu Bremen*, Bremen 1980, 70; H. H. Meyer, 'Der Schlüssel und der Adler. Eine Geschichte der Selbständigkeit Bremens'. Catalogus bij de tentoonstelling 'Bremer Freiheit: 1646-1996'.

⁷ Zie Epist. nr. 39, 62, 64. Uit deze brieven blijkt dat Hermannus Coch ongeveer een jaar (1659)

Een belangrijke bron voor onze kennis van de jeugdijaren van beide broers is een fragment van een autobiografische schets, die Coccejus, toen hij reeds als hoogleraar in Leiden werkzaam was, op papier zette. Hij deed dit op verzoek van Daniël Colonijs, die het plan had opgevat om een levensbeschrijving van Leidse professoren te publiceren. De zoon van Coccejus gebruikte later deze notities voor een uitvoerige biografie van zijn vader, welke hij bij de eerste uitgave van diens verzamelde werken in 1673 publiceerde. Wanneer we in het volgende Coccejus' verslag van zijn jeugdijaren en de biografie van zijn zoon op de voet volgen, moeten we ongetwijfeld rekening houden met het feit dat vader en zoon beiden gebruik maakten van allerlei stereotypen ('topoi'), die het genre (auto)biografie toen eigen was.

Aan het begin van zijn autobiografische schets gaf Coccejus aan hoe hij en zijn broer aan de naam 'Coccejus' gekomen waren. Ze werden zo genoemd door hun leraren en medeleerlingen. Dit lieten zij maar zo, vooral 'omdat ze zagen dat hun inheemse naam in de Latijnse verbuiging op verschillende manieren verbasterd werd'. Een ander motief van de gebroeders om deze achternaam te gebruiken was dat deze naam ook die van een oud Romeins geslacht was. Coccejus Nerva was een bekend rechtsgeleerde te Rome, die in de jaren 40 en 37 voor Christus als bemiddelaar tussen Octavianus en Antonius was opgetreden. Door deze naam te gebruiken werden Johannes en Gerhard – naar eigen zeggen – tevens herinnerd aan de lovende woorden van Horatius. Deze Romeinse dichter zou van Coccejus Nerva gezegd hebben, dat hij tot het soort mensen behoorde, dat de gewoonte had van vijanden vrienden te maken (*aversos soliti componere amicos*). De beide broers verklaarden, dat ze zelf ook 'vrede' en 'vriendschap' tot hun levensdevies wilden maken.

Niet zonder enige trots sprak Coccejus over zijn afkomst uit de stad Bremen. Hij herinnerde zich hoe een tachtigjarige tante hem en zijn broer in hun kinderjaren uitvoerig had verteld over de geschiedenis van hun oude Bremense familie 'waaruit zoveel bekwame lieden waren voortgekomen'. Gerhard en Johannes werden vernoemd naar resp. hun overgrootvader en grootvader. De overgrootvader Gerardus Cock was vanaf 1567 tot aan zijn dood in 1589 senator van Bremen geweest. Zijn oudste zoon Johannes, de grootvader van beide broers, had in Bremen hetzelfde ambt bekleed. Beiden werden door Coccejus geroemd als lieden die zich bijzonder verdienstelijk gemaakt hadden voor de stad Bremen. Een aparte vermelding kreeg ook een familielid van moederszijde, een zekere Theodorus Vasmarus. In 1547, toen het leger van de keizer uit de stad Bremen verdreven werd, had deze voorvader volgens Coccejus een belangrijke rol gespeeld bij de totstandkoming van een regeling, waarbij vrijheid van godsdienst voor de inwoners van Bremen werd gegarandeerd.

Dat Coccejus veel waarde aan zijn goede afkomst hechtte, blijkt uit zijn opmerking dat het Gods eerste weldaad in zijn leven was geweest 'in een stad geboren te zijn, die de gereformeerde religie was toegedaan', en uit een 'nette familie (*honesta familia*) te stammen, die rijk was aan goede voorbeelden'. Later zou hij in brieven en andere geschriften verschillende malen betuigen, dat de liefde voor zijn vaderstad geenszins voorbij was, ook al voelde hij zich later volledig opgenomen in de Nederlandse samenleving.

Zijn moeder was een dochter van Johannes Baken, die eveneens een belangrijke functie in de stadsraad van Bremen vervulde. Ilse Baken had twee zusters en twee broers, Vasmarus en Albertus, die ook het ambt van senator in de raad van Bremen bekleedden, evenals de

bij het gezin van zijn oom verbleef. Eind 1659 vertrok hij weer naar Bremen.

⁸ Coccejus' broer had nog een andere zoon, ook Gerhard geheten, die op 30 nov. 1654 aan de Groningse universiteit werd ingeschreven met de vermelding: 'Gerardus Coccejus junior, Bremensis. Gratis quia Profess. filius'. Zie *Album studiosorum academiae Groninganae*, Groningen 1915, 72.

beide schoonzoons van Johannes Baken, Hermannus Wachmannus en Johannes Ballerus. Van de zoon van deze Wachmannus, Johannes, vermeldde Coccejus dat hij ambtenaar aan het keizerlijk hof en diplomaat in keizerlijke gezantschappen was. De zoon van Albertus Baken – de broer van Coccejus' moeder – was hoogleraar in de rechtswetenschap te Bremen.

Coccejus' regentenafkomst en de 'hanseatische Vornehmheit' van zijn familie is wel eens gebruikt als verklaring voor het feit dat zijn ideeën vooral in hogere kringen weerklank vonden. Of deze opvatting geheel juist is valt te betwijfelen. Toch is het opvallend dat Coccejus zijn leven lang nauwe contacten onderhield met een aantal adellijke families in Duitsland. Zo correspondeerde hij met de Pfalzgräfin Maria Eleonore, geboren prinses van Brandenburg⁹, die weduwe was van Ludwig Philip, de jongere broer van de 'winterkoning' Frederik V. Zij woonde afwisselend in Kleef en Kaiserslautern. Ook met Landgraf Ernst van Hessen-Rheinfels wisselde hij van gedachten over theologische onderwerpen. Op hun merkwaardige ontmoeting en de daarop volgende briefwisseling zullen we nog uitvoerig terugkomen.

De familie Deichmann

Op 11 augustus 1635 trad Coccejus te Bremen in het huwelijk met Catharina Deichmann, die afkomstig was uit Münster in Westfalen. Zelf schreef hij over deze verbintenis, in de derde persoon:

... Toen hij de leeftijd van 32 jaar had bereikt, is door bemiddeling van vrienden een verbintenis tot stand gekomen tussen hem en Catharina Deichmann, dochter van Henricus Deichmann, die lange tijd tribuun of oudste was van de stad Münster en twee maal senator is geweest. Hij stierf toen hij op bevel van de keizer samen met andere voortreffelijke lieden, waaronder ook edelen, vanwege zijn godsdienstige overtuiging uit de senaat werd gezet en vervolgens eveneens uit de stad werd verbannen, omdat hij weigerde de mis te bezoeken.

Meer bijzonderheden over zijn echtgenote krijgen we niet te horen. In het Staatsarchiv te Bremen bevinden zich echter een aantal gegevens over haar familie. Zij was de dochter van Heinrich Dijkman [Deichmann], die in 1563 te Steinfurt werd geboren. Hij vestigde zich in 1588 als burger te Münster en vervulde in deze stad het ambt van *tribunus* of 'Aldermann', d.w.z. een vertrouwensman van de gilden der handwerkers, die hun belangen in de stadsraad verdedigde. Catharina's grootvader Rutger Deichmann was raadsheer van Steinfurt en overleed in 1618. De broer van Catharina's vader, Christoph Deichmann, was hoogleraar in de rechtswetenschap te Marburg en kanselier van de graaf van Lippe. Vervolgens was hij raadsheer van de Landgraf van Hessen, daarna curator van de prinses-weduwe aldaar. Hij stierf op hoge leeftijd te Hamburg (1648). Catharina Deichmann was tevens familie van de theoloog Martin Hundius (gestorven 1666), predikant en hoogleraar te Steinfurt en later hoogleraar aan de gereformeerde academie te Duisburg. Samen met zijn vader Johannes Hundius, hof-

⁹ Zij was een nicht van de keurvorst Friedrich Wilhelm van Brandenburg en van Elisabeth van de Pfalz (1618-1680), dochter van de 'winterkoning' Frederik V van de Pfalz, die tijdens haar verblijf in Nederland bevriend raakte met Descartes. Zie Epist. nr. 114.

prediker te Kleef, droeg hij in belangrijke mate bij aan de verspreiding van Coccejus' denkbeelden aan de Neder-Rijn¹⁰.

Catharina heeft haar echtgenoot zeven jaar overleefd. Haar exacte sterfdatum is mij niet bekend, maar uit de acta van de senaat van de Leidse universiteit kan worden opgemaakt dat zij in het begin van het jaar 1676 overleden is¹¹. Na overleg met Heidanus, besloot de senaat uit respect voor de grote verdiensten van Coccejus door de rector en de oudste hoogleraren van de faculteiten de condolências aan de familie te laten overbrengen. Catharina werd begraven in de Pieterskerk te Leiden.

Het gezin van Coccejus

Uit Coccejus' huwelijk met Catharina Deichmann werden drie dochters en één zoon geboren. De eerste dochter Elisabeth werd geboren in 1636 te Bremen. Zij huwde in 1659 met Willem Anslaer, een Zeeuw, die op 28 december 1633 te Grijskerke, waar zijn vader Jacobus Anslaer van 1626 tot 1635 predikant was, werd geboren. Vanaf 1651 studeerde hij theologie te Utrecht. Op 29 april 1655 liet hij zich echter inschrijven als student te Leiden en werd een overtuigd leerling van zijn schoonvader, bij wie hij vier jaar lang in huis woonde. Ook Coccejus zelf had veel met deze schoonzoon op. Na zijn studie was Anslaer achtereenvolgens predikant te Capelle-Bieselinghe (1659), Arnemuïden (1668), Vecre (1670) en Delft (1675). Vanaf 1680 tot aan zijn dood in 1694 stond hij als predikant te Amsterdam. Hij voerde een uitgebreide correspondentie met zijn schoonvader. Zij schreven elkaar over allerlei actuele zaken op theologisch gebied. Tevens is hun correspondentie een belangrijke informatiebron voor Coccejus' opinie over zijn vakgenoten en voor zijn omgang met vrienden en vijanden. Het wel en wee van de familie in Nederland en Duitsland kwam in deze brieven – soms op ontroerende wijze – aan de orde. Zo weten we dat Coccejus en zijn vrouw meer dan eens tijdens de zomervakanties met veel plezier op het Zeeuwse platteland logeerden. In de zomer van 1664 verbleef hij vanwege een in Holland heersende pestepidemie meer dan acht weken bij zijn dochter en schoonzoon in Zeeland¹².

Van de tweede dochter Anna weten we weinig. Zij werd te Franeker geboren, waarschijnlijk in het jaar 1641. Het journaal van de Pieterskerk, dat zich in het gemeentearchief van Leiden bevindt, vermeldt dat zij gehuwd was met Daniël Kuick en in 1705 te 's-Gravenhage overleed, waarna zij op 5 september 1705 te Leiden werd begraven.

De derde dochter heette Catharina Cecilia en werd in 1643 te Franeker geboren. Zij huwde in 1665 met mr. Henrick Huneken, die in 1640 te Bremen het levenslicht zag. Hij stu-

deerde vanaf 27 oktober 1659 rechtswetenschap te Harderwijk en vanaf 9 mei 1661 te Leiden. In 1665 werd hij advocaat bij het Hof van Holland. Drie jaar later werd hij benoemd tot advocaat-fiscaal te 's-Gravenhage en vervulde vanaf 1664 de functie van resident van de Hanzesteden bij de Staten-Generaal van de Republiek der Zeven Provinciën. Na 1670 trad hij in dienst van de keurvorst van Brunswijk-Lüneburg. Op 26 maart 1666 vertrok Catharina Cecilia met haar echtgenoot naar 's-Gravenhage¹³, waar zij in het jaar 1707 overleed. Op 24 mei van dat jaar werd zij in de Pieterskerk te Leiden begraven. Haar man overleed een jaar later en werd op 3 maart 1708 eveneens in de Pieterskerk ten grave gedragen. Deze dochter schonk Coccejus in 1667 het eerste kleinkind, dat Jacobus genoemd werd¹⁴.

De zoon Johannes Henricus werd in 1642 te Franeker geboren. Op 16 februari 1661 werd hij ingeschreven als student in de rechtswetenschap te Leiden. Na zijn rechtenstudie voltooid te hebben werd hij benoemd tot griffier bij de lenen van Holland (rechtbank inzake leenzaken) en secretaris van de Generaliteitsrekenkamer. Op 28 februari 1681 verhuisde hij naar Delft met een attestatie van de Pieterskerk. Reeds tijdens zijn rechtenstudie toonde hij grote belangstelling voor de theologie, in het bijzonder voor die van zijn vader. Volgens het album studiosorum van de Leidse universiteit werd hij op 16 februari 1661 ook als student in de theologie ingeschreven¹⁵. Uit Coccejus' correspondentie weten we dat Coccejus jr. als *auditor* (toehoorder) en *annotator* (iemand, die aantekeningen maakt) de colleges theologie van zijn vader bijwoonde en zelfs enkele malen als *respondens* – een student, die onder voorzitterschap van een hoogleraar bepaalde theses verdedigde – optrad. Coccejus sr. was daarover zeer te spreken¹⁶. In de door Molhuysen gepubliceerde lijst van promoties aan de Leidse universiteit vanaf 1654 wordt vermeld dat hij op 22 oktober 1675 tot doctor in de theologie promoveerde, op een proefschrift getiteld *De statu gentilium* (Over de staat der heidenen)¹⁷. Door zijn deskundigheid op theologisch gebied is hij zijn vader tot grote steun geweest, onder meer bij het corrigeren van drukproeven. Hij heeft zich echter vooral verdienstelijk gemaakt door het verzorgen van de eerste uitgave van de verzamelde werken van zijn vader, die in 1673-1675 onder de titel *Johannis Cocceji Opera Omnia Theologica, Exegetica, Didactica, Polemica, Philologica* verschenen. In de levensbeschrijving, die hij vooraf liet gaan, verdedigde hij zijn vader voortdurend tegen allerlei beschuldigingen van judaïsme, cartesianisme, arminianisme, socinianisme en chiliasme. Hij wees erop dat alleen oppervlakkige lezers van het werk van zijn vader tot dergelijke beoordelingen konden komen. Zijn vader had geen naam of school willen maken, maar uitsluitend mensen voor Christus willen winnen. De Schrift had zijn hart en het voortdurend onderzoek daarvan was zijn vreugde¹⁸.

10 Zie over hen: C.G. Jöcher, *Allgemeines Gelehrten Lexicon. Fortsetzung und Ergänzungen*, Bd. II, Leipzig 1787, 2194.
11 Zie P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, III (8 febr. 1647-18 febr. 1682), 's-Gravenhage 1918, 322 (Acta sen. 1676 mrt. 21): 'Rector Magn. convocato senatu proposuit numne dolor testandus videretur propter obitum viduae reverendi D. Coccei. Communibus suffragiis, communicato consilio cum reverendo Heydano, qui absens erat, id fieri oportere per Rectorem et Seniores facultatum conclusum est'.
12 Zie Epist. nr. 115 (9 maart 1665): 'Rusticabar tum in Selandia apud generum meum paulo diutius; quia pestilentia jubeat. Quae nunc per Dei misericordiam extincta est'. Vgl. ook Epist. nr. 116 (29 maart 1665). In de periode 1661-1668 werd de Republiek door een (laatste) grote pestepidemie geteisterd. Zie L. Noordegraaf & G. Valk, *De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de late Middeleeuwen*, Amsterdam 1996, 23vv.

13 Gemeente Archief Leiden, Attestaties N.H. 1620-1689, 2, 367.
14 Epist. nr. 136 (d.d. 16 mei 1667) aan Nicolaus Hobokenus te Steinfurt, van moederskant een verwant van Coccejus: 'Wat betreft mijn kinderen, zij maken het door Gods genade goed. Catharina Cecilia – ik schrijf dit omdat jouw geliefde dit vast wel weten wil – is moeder geworden van fraai geschapen jongetje, een goed gezond en zeer gemakkelijk kind: Jacobus. God zegene hem'.
15 *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV*, Hagae 1875, 486; met de aantekening: Hon[oris] ergo [inscriptus].
16 Epist. nr. 135 (28 april 1667; aan Johannes Everhardus Fabricius): 'Mijn zoon groet je beleefd: hij gedraagt zich ten opzichte van mij, God zij dank, zoals ik het wens. Vandaag op het theologie-college, waar hij tot nu toe als auditor en annotator bij zat, is hij uit eigen beweging begonnen met responderen. Ik beveel hem en mijzelf in jullie gebeden aan'.
17 Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, III, Bijlagen, 323.
18 *Praef. .Judicabit Parens Scripturae soli inhaerendum in rebus fidei, cuius scrutatio perpetua*